

МАМНИЦЬКИЙ В. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

НОЖНЯК О. М.,
студент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

СЄДИХ В. Р.,
студент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.92 (477)

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ СПРАВ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Досліджено питання процесуальних аспектів розгляду та вирішення справ окремого провадження. Визначено порядок дій, що здійснюються судом та іншими учасниками справи, а також правові засади та головні принципи такої діяльності. Встановлено причини здійснення цього виду провадження та головні функції суду у ньому.

Ключові слова: окреме провадження, суд, заявник, цивільний процесуальний кодекс, принцип змагальності, судочинство.

Исследован вопрос процессуальных аспектов рассмотрения и решения дел особого производства. Определен порядок действий, совершаемых судом и другими участниками дела, а также правовые основы и главные принципы такой деятельности. Установлены причины осуществления данного вида производства и основные функции суда в нем.

Ключевые слова: отдельное производство, суд, заявитель, гражданский процессуальный кодекс, принцип состязательности, судопроизводство.

This article researches the issue of procedural aspects of the examination and resolution of cases of special proceedings. The order of actions taken by the court and other participants in the case, as well as the legal framework and the main principles of such activities are determined. The article defines reasons for the implementation of this type of proceedings and the main functions of the court in it.

Key words: separate proceedings, court, applicant, civil procedural code, adversarial principle, legal proceedings.

Вступ. Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК) у ч. 2 ст. 19 чітко визначає три види провадження: позовне, окреме і наказне. Ці види провадження утворюють весь цивільний процес, мають окрему процесуальну мету і завдання та вирізняються

особливим порядком їх розгляду та вирішення. Щодо позовного провадження, то воно є найбільш поширеним видом цивільного судочинства, правила якого є загальними. За правилами позовного провадження, але з урахуванням окремих положень, вирішуються справи й окремого провадження. Проте властива судовій діяльності з вирішення цивільних справ цивільна процесуальна форма суттєво вирізняє окреме провадження від позовного провадження тим, що в його основі лежить спрощений порядок вирішення справ, адже у ньому відсутній спір про право цивільне. Специфічний порядок розгляду та вирішення справ окремого провадження зумовлює і специфічну цивільну процесуальну форму, в якій реалізується цей порядок.

Це питання досліджувалось у наукових працях таких вітчизняних процесуалістів: С.С. Бичкова, В.І. Бобрик, С.В. Васильєв, Є.В. Васьковський, Г.В. Кикоть, В.В. Комаров, В.Ю. Мамницький, А.М. Твердохліб, С.Я. Фурса, І.В. Удальцова, Г.О. Світлична, С.В. Щербак та ін.

Постановка завдання. Головною метою цієї роботи є характеристика процесуальних особливостей розгляду та вирішення справ окремого провадження в цивільному судочинстві.

Результати дослідження. Розвиток цивільного процесуального законодавства, еволюція юридичних інструментів судового доказування та встановлення обставин дійсності призвели до виникнення окремого провадження як виду цивільного судочинства, який має свої особливості щодо встановлення юридичних фактів, зокрема, що стосуються суб'єктного складу, юридичних інструментів, самої процедури, а також впливає на преюдиціальну силу судового рішення. Основною особливістю справ окремого провадження є те, що їх виникнення пов'язане з потребою підтвердження певного юридичного факту або його відсутності, що має значення для охорони прав та інтересів особи.

Цивільний процесуальний кодекс визначає окреме провадження як самостійний вид непозовного цивільного судочинства (ч. 1 ст. 293 ЦПК). Таке визначення окремого провадження є не повним. Таким чином, законодавець, формулюючи сутність окремого провадження, виходить не від найширшого поняття – усього цивільного процесу, а від вузького – позовного. Але позовне, своєю чергою, є теж видом провадження, тому, даючи поняття «окремого провадженню», треба виходити з цивільного процесу загалом. Підтримуємо позицію вченого-процесуаліста М.М. Ясинка, який вважає, що кожна справа окремого провадження, являючи собою процесуальну форму, за своєю суттю не відрізняється від суті процесуальної форми позовного провадження, оскільки вони створюються на основі організаційних дій суду відповідно до процесуальних норм. Отже, процесуальна форма виникає на основі організаційних дій суду [1, с. 162], розвивається на ґрунті процесуальних правовідносин відповідно до процесуальних норм права, формується на основі локальних процесуальних форм, які своїми зовнішніми сторонами утворюють сегментарно стійку систему зовнішньої процесуальної форми судового процесу. Що стосується специфіки цього виду провадження, то окреме провадження відрізняється від інших видів провадження за своїм предметом і завданнями суду, а також особливостями процесуального порядку розгляду справ [2, с. 97].

Так, найважливішою особливістю справ окремого провадження є відсутність у них спору про право. Однак відсутність спору ще не означає абсолютної безспірності справи. Сама необхідність установлення факту, який через це не є очевидним, підтверджує можливість існування спору про факт. Крім того, сама особа, відповідно до якої розглядається справа, може оспорити подану в суд заяву, тобто «спорити по суті справи» [3, с. 20]. Можна сказати, що в справах окремого провадження спору немає взагалі або він існує між конкретною особою і всіма іншими суб'єктами цивільних правовідносин, які не визнають факт, для визнання якого ця особа звернулася до суду.

У процесуальній науці протягом багатьох років точиться дискусія, яку можна охарактеризувати такими питаннями: чи можливий в окремому провадженні спір про факт і чи завжди спір про факт тягне за собою спір про право? З цього приводу сформуливалися

дві основних думки. Представниками першої є А.О. Мельніков, І.А. Жеруоліс, П.П. Єлісейкін, які стверджували, що спір про факт завжди тягне за собою спір про право, а тому він не припустимий в окремому провадженні. Крім того, І.А. Жеруоліс вважав, що незалежно від того, який виникає спір – підвідомчий суду чи не підвідомчий суду – завжди при спорі про факт необхідно залишати заяву без розгляду. Водночас представники іншого напрямку, як-от С.Н. Абрамов, Р.Ф. Каллістратова, Д.М. Чечот, вважали, що спір про факт не завжди пов'язаний зі спором про право, а в окремому провадженні має місце «спірність позовних фактів і обставин» [4, с. 10; 5, с. 198–200; 6, с. 89–93; 3, с. 447–448].

На нашу думку, у справах окремого провадження можливий спір про факт, що буде вимагати судового підтвердження, тому що не завжди факти, які встановлює суд, є для нього очевидними і можуть викликати сумніви щодо їх існування. Таким чином, спір про факт в окремому провадженні можливий, а наявність чи відсутність факту має бути встановлена судом, якщо спір про факт не перейшов у спір про право. «Спір про право» і «спір про факт» подібні, але не тотожні явища. У ЦПК України передбачається, зокрема, лише заборона вирішення справ окремого провадження в разі виникнення спору про право, а не про факт. Отже, вважаємо, що суд у разі виникнення спору про факт може вирішувати таку справу у порядку окремого провадження. Як зазначає Т.В. Сахнова, в порядку окремого провадження факти встановлюються за наявності таких умов: факт, про встановлення якого просить заявник, породжує правові наслідки, заявник не має іншої можливості отримати чи відновити належні документи для підтвердження цього факту, встановлення факту не пов'язано зі спором про право, підвідомчого суду [8, с. 561].

Відсутність спору про право тягне за собою і відсутність сторін із протилежними інтересами (позивача і відповідача), а також третіх осіб. Суб'єктами процесуальних відносин є суд, особи, які беруть участь у справі, інші учасники цивільного процесу. Особами, які беруть участь у справі, є заявник, зацікавлені особи та їх представники. Коло заявників, як правило, встановлено в нормах ЦПК, що і вирізняє справу окремого провадження від справ позовного провадження, в якому кожна особа має право в порядку, встановленому Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів (ч. 1 ст. 4 ЦПК). Усіх інших осіб, які братимуть участь у справі, закон наділяє статусом зацікавлених осіб.

Щодо прав й обов'язків заявника і зацікавленої особи, то вони передбачені ст. 43 ЦПК України, хоча ця стаття називається «Права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі», а також ч. 8 ст. 49 ЦПК, яка зазначає, що заявники та зацікавлені особи у справах окремого провадження мають права і обов'язки сторін, за винятком встановленим у розділі IV цього Кодексу. Однак, як ми вказували, ст. 43 ЦПК містить перелік спеціальних прав сторін позовного провадження, але ці спеціальні права також поширюються на заявника і зацікавлених осіб. Тому ми погоджуємося з позицією С.Я. Фурси, яка зазначає, що у ЦПК повинна мати місце норма, яка б закріпила спеціальні процесуальні права заявника та зацікавлених осіб [8, с. 52].

Також варто зазначити позицію В.В. Комарова, який вказує, що предмет судового розгляду передбачає правосудний характер діяльності, з яким пов'язана і специфічна процедура судочинства [9, с. 236], тому і процесуальний порядок розгляду справ окремого провадження має свої відмінні ознаки.

Відсутність правового спору, а відповідно, і сторін в окремому провадженні унеможливує пред'явлення зустрічного позову, заміну сторони, укладення мирової угоди, звернення до третейського суду тощо. Засобом порушення справи в суді є не позов, а заява, зміст якої не передбачено окремо в ЦПК, тому визначається за аналогією зі ст. 175 ЦПК, яка регулює зміст і форму позовної заяви. Спеціальні вимоги до таких заяв сформульовані в нормах, які регулюють процесуальний порядок вирішення справ окремого провадження. Внаслідок того, що немає позову, відсутні й інститути, пов'язані з ним: відмова від позову, але можлива відмова від заяви, а в деяких випадках заміна її предмета чи підстави (справа про обмеження фізичної особи у дієздатності та визнання її недієздатною), визнання по-

зову, збільшення і зменшення розміру позовних вимог, виходу за межі заявлених вимог. Суд уживає заходів щодо всебічного, повного й об'єктивного з'ясування обставин справи, тому він може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч. 2 ст. 294 ЦПК), що теж відрізняє окреме провадження від інших видів провадження. При ухваленні судом рішення судові витрати не відшкодовуються (ч. 7 ст. 294 ЦПК). Рішення суду у справах окремого провадження не підлягають примусовому виконанню, але мають загальнообов'язковий характер (ст. 18 ЦПК).

Юридична природа окремого провадження має досліджуватися у межах загальної проблеми на судовий захист і предметної характеристики правосуддя та його функцій. Це свідчить про те, що розгляд справ окремого провадження судом пов'язаний зі здійсненням, так би мовити, «судового управління» у разі, коли законодавець покладає на суд не притаманну йому функцію встановлення тих чи інших обставин без розв'язання спору про право. При цьому законодавець виходить із доцільності такого рішення, покладаючи встановлення юридичних фактів на суддю, який має особливий правовий статус суб'єкта судової влади, та поширюючи на процедуру розгляду цих справ форму цивільного судочинства. Таким чином, окреме провадження є унікальним явищем у правовій регламентації встановлення юридичних фактів і, по суті, сурогатом судового провадження. Встановлення фактів, які мають юридичне значення, як юридична діяльність за своєю спрямованістю є управлінською, а не правосудною, тому діяльність суду в окремому провадженні більшою мірою тяжіє до діяльності адміністративних органів. Правосудна діяльність покликана не лише встановлювати ті чи інші факти, а й на основі встановлених фактів вирішувати питання права та його захисту [2].

У зв'язку з таким визначенням природи окремого провадження виникає питання про правомірність віднесення законодавством деяких справ до даного провадження. Мова йде про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи. У цих справах є дві сторони – заявник та фізична особа, щодо якого відкрито провадження у справі. У цих справах має місце спір про право, який потребує не безспірної процесуальної форми, а позовної, яка забезпечує достатні гарантії захисту прав.

Крім того, необхідно пригадати один із принципів цивільного судочинства – змагальності і з'ясувати, чи проявляється цей принцип під час вирішення справ окремого провадження. Законодавець у ч. 3 ст. 294 ЦПК вказує, що положення щодо змагальності та меж судового розгляду у справах окремого провадження не застосовується. Ми вважаємо, що принцип змагальності все ж діє при вирішенні справ окремого провадження, але по-особливому, оскільки він, насамперед, реалізується у правах заявника та заінтересованих осіб. Так, заявник має право подавати докази, брати участь в їх дослідженні, заявляти клопотання, давати усні і письмові пояснення, подавати доводи і міркування, заперечення, доводити суду свої вимоги тощо. Не варто заперечувати і той факт, що цей принцип реалізується не у всіх справах окремого провадження. Найчастіше він проявляється у справах про визнання фізичної особи обмежено дієздатною та недієздатною, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. Аналіз процесуальної регламентації розгляду та вирішення справ окремого провадження дає змогу зробити висновок, що принцип змагальності, незважаючи на положення ЦПК України, відповідно до якої справи окремого провадження розглядаються судом із додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду. Такий висновок витікає з того факту, що заявники та інші заінтересовані особи не позбавлені змоги надавати докази в обґрунтування своєї позиції. Однак дія принципу змагальності суттєво обмежена, що відкриває широкий простір суду по збору доказового матеріалу. Очевидним є той факт, що законодавче обмеження дії положень щодо змагальності при розгляді та вирішенні справ окремого провадження автоматично перебудовує змагальну модель цивільного судочинства на модель сліду, при цьому все ж таки наявність змагальних засад не виключається [11].

Принцип диспозитивності також діє не в повному обсязі, оскільки в окремому провадженні не застосовуються такі характерні для позовного провадження інститути,

як мирова угода, визнання позову, відмова від позову, забезпечення позову. Разом із тим інакше реалізується і принцип одноособовості і колегіальності розгляду справ – усі справи окремого провадження розглядаються суддею одноособово, за винятком справ, перелічених в пунктах 1, 3, 4, 9, 10 ч. 1 ст. 293 ЦПК, які розглядаються у складі одного судді і двох народних присяжних. Є також винятки із принципу неможливості перегляду рішення судом, який його ухвалив. Адже у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, в разі видужання чи появи особи, суд, який ухвалив рішення, може його скасувати й ухвалити нове, не передаючи справи до апеляційної інстанції.

Специфічний порядок вирішення справ окремого провадження включає в себе ті самі стадії, що і справи позовного провадження, проте вони наділяються деякими особливостями щодо їх проведення. Деякі науковці вважають, що, якщо в таких справах немає сторін із протилежними інтересами, то і не може бути судових дебатів. І.А. Жеруоліс, виділяючи окреме провадження своєю процесуальною формою, підкреслював специфіку проведення судового засідання в цьому провадженні, вказуючи на відсутність змагальності процесу, судових дебатів, дещо інший порядок допиту свідків [5, с. 72]. Проте вважаємо, що судові дебати не можна ототожнювати лише зі змаганням сторін, адже це та частина судового засідання, метою якої є встановлення остаточних вимог заявника та думок зацікавлених осіб щодо встановлюваного факту. Тому ця частина судового засідання обов'язково має бути проведена в процесі розгляду та вирішення справи.

Ч. 2 ст. 294 ЦПК передбачає, що, на відміну від позовного провадження, суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Це положення є підставою для збирання доказів та посилює роль суду при розгляді справ окремого провадження. На відміну від позовного провадження, в окремому провадженні суд досить активний у доказовій діяльності. Розкриваючи суть процесуальної діяльності суду та учасників процесу у справах окремого провадження, М.М. Ясинок вважає, що нею є «процесуально-правова конструкція всіх процесуальних дій, що характеризується чергуванням активної та пасивної їх форм, зумовлених процесуальними нормами та здійснена суб'єктами в межах процесуальної форми».

Отже, така форма судового захисту, як окреме провадження, містить, окрім загальних, ще й специфічні особливості розгляду. Предмет розгляду, процедура діяльності учасників процесу і низка інших вирізняльних ознак дає нам змогу визначити цю форму як окреме провадження. Властива судовій діяльності з розгляду і вирішення цивільних справ цивільна процесуальна форма суттєво вирізняє цей вид провадження від інших тим, що в його основі лежить спрощений порядок вирішення справ через відсутність у ньому спору про право цивільне. Тому під окремим провадженням належить розуміти сукупність норм цивільного процесуального права, які регулюють провадження з окремих категорій справ, що характеризуються відсутністю спору про право і особливостями порядку розгляду.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що окреме провадження залишається феноменом у структурі цивільного судочинства. Очевидно, що дуалізм окремого і позовного проваджень дедалі меншою мірою відбиває єдність цивільної процесуальної форми.

Справи окремого провадження мають різну сутність та специфічну матеріально-правову природу, яка визначається певними особливостями об'єктів та способів судового захисту. Їм притаманні особливості суб'єктного складу учасників, предмета судової діяльності та процесуального порядку розгляду і вирішення справ. Об'єктами судового захисту в окремому провадженні, як зазначалося, є як законні інтереси, так і неоспорювані суб'єктивні права фізичних, юридичних осіб або держави. Способами ж захисту прав та інтересів в окремому провадженні є підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, встановлення правового положення фізичної особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Крім того, варто погодитися із поглядом В.В. Комарова, що в окремому провадженні суд виконує не властиву для нього функцію – встановлює юридичні факти без вирішення спору про право. Зазначена обставина, своєю чергою, впливає на функції суду в окремому провадженні, які доповнюються його змогою витребувати докази за власною ініціативою.

Список використаних джерел:

1. Ясинок М.М. Процесуальна форма цивільного судочинства, її природа та складові елементи. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 4-5. С. 162.
2. Удальцова И.В. Проблема судебного признания гражданина ограниченно дееспособным или недееспособным: учеб. пособие. Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 1999. С. 3–16.
3. Чечот Д.М. Неисковые производства. М.: Юрид. лит., 1973. С. 166.
4. Мельников А.А. Особое производство в советском гражданском процессе. М.: Наука, 1964. С. 128.
5. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса = Tarybinio civilinio proceso esme / ред кол.: А. Жюрлис (отв. ред.) и др. Вильнюс: Минтис, 1969. С. 204. (Ученые записки высших учебных заведений Литовской ССР. Т. VII, выпуск 2).
6. Каллистратова Р.Ф. Установление юридических фактов судом в порядке особого производства. Избранные труды по арбитражному и гражданскому процессам. Краснодар: Совет. Кубань, 2007. С. 89–93.
7. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса : теоретические начала и основные институты. М.: Волтерс Клувер, 2008. С. 676, [XVI].
8. Фурса С.Я. Окреме провадження в цивільному процесі України: навч. посібник. К., 1999. С. 309.
9. Проблемы науки гражданского процессуального права / В.В. Комаров, В.А. Бигун, В.В. Баранкова та ін.; под ред. проф. В.В. Комарова. Х.: Право, 2002. С. 440.
10. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 1352.
11. Мамницький В.Ю. Принцип змагальності і моделі цивільного судочинства в контексті судово-правової реформи. Форум Права. 2017. № 4. С. 130–140.

